

*Ərtegin Salamzadə,
AMEA-nın müxbir üzvü,
sənətsünashlıq doktoru, professor
(Azərbaycan)*

ŞAMİL FƏTULLAYEVİN ELMİ İSTEDADI

2014-cü il dekabrın 24-də AMEA-nın müxbir üzvü Şamil Fətullayevin anadan olmasının 85 ili tamam oldu, bu ilin fevralın 27-də isə AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu onun yubileyinə həsr olunmuş elmi sessiya keçirdi. 2014-cü ilin iyun ayının 30-da Şamil Fətullayev AMEA-nın həqiqi üzvü seçilmişdir.

Azərbaycanın Əməkdar memarı, Dövlət mükafatı laureatı, MEA-nın müxbir üzvü, memarlıq doktoru, professor Şamil Fətullayev ölkə tədqiqatçılarının ilk xöşbəxt nəslinə aiddir. Onların hayına Azərbaycan mədəniyyət tarixinin tədqiq olunmamış qatlarını açmaq kimi nadir imkan düşmüşdür. Bu nəslin hər bir nümayəndəsi müəyyən tarixi dövrdə Azərbaycan memarlıq, yaxud incəsənətinin hər şeyi əhatə edən inkişaf mənzərəsini yaratmışdır. Hər şeydən əvvəl, XIX-XX əsrin əvvəllərinin memarlıq və şəhərsalma inkişafının mənzərəsini yaratmaq Ş. Fətullayevin adı ilə bağlıdır.

Öz həmkarlarından fərqli olaraq, Ş. Fətullayevə Azərbaycan memarlığı tarixində ən müxtəlif, çeşidli, ancaq eyni zamanda müəyyən üslubi və tipoloji situasiyanı tədqiq etmək nəsim olmuşdur. Çoxsaylı yazılı sənədlərin əlçatan olmasına və salamat qalmış tədqiqat obyektlərinin – XIX-XX əsrin əvvəllərinin bina və tikililərinin çoxluğuna əsaslanan tipologiya və stilistikanın ictimai məzmununun müəyyənliyi ilə mədəni situasiyaya aydınlıq gətirilir. Alim ölçmə işləri apararaq və çoxsaylı arxiv materiallarının üzə çıxararaq bütün bunları son dərəcə dəqiqliklə tədqiq edir. Onun yaratdığı XIX-XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan memarlığının inkişaf mənzərəsi hər şeyi əhatə etmişdir: o, həm məskunlaşma sisteminin səviyyəsini, həm paytaxtın və kiçik şəhərlərin şəhərsalma təşkilini, həm yaşıllaşma memarlığını, həm də tikililərin bütöv tipoloji spektrini əhatə etmişdir.

Ancaq Ş. Fətullayevin tipoloji sistemində xüsusi yeri Azərbaycanda sənaye cəmiyyətinin sürətli dəyişikliklərinə qarşı duran yaşayış evi, villa, şəxsi ev tutur. Ümumiyyətlə, mədəniyyət özəyi, insanı mikrokosm adlanan hər şeyi yerləşdirən ev ideyası 1960-cı illərdən başlayaraq, Ş. Fətullayevin elmi yaradıcılığının canına

hopmuşdur. Onun ilk monoqrafiyası “XIX-XX əsrlər dönmində yaşayış evləri Azərbaycan şəhərlərinin inşasında” adlı monoqrafiyası çapdan çıxarkən və sonralar “XIX-XX əsrin əvvəllərinin Bakının şəhərsalması” kitabında Abşeron villalarına xüsusi bölmə həsr olunarkən, nəhayət, yekun işi olan XIX-XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan şəhərsalma və memarlığı” (1986) kitabının səhifələrində müəllif Bakı modernini üslubunda tikilmiş yaşayış evlərini vəhdlə təsvir edərkən, ev-mədəniyyət modeli ideyası onun düşüncəsinə hakim olmuşdu.

Bakının maddi-məkan mühitində boya-başa çatmış avropalının faciəsi qərb memarlığından əks olunmuş üslublar vasitəsilə yeni Azərbaycan cəmiyyətinin XIX-XX əsrlərin dönmində mədəni özünüdəklə mənimsənilir və onun üçün təbiiləşir. Bu mühüm ictimai-mədəni təmayülü öz tədqiqatlarında Ş. Fətullayev məharətlə meydana çıxarmışdır. Əgər L. Bretanitski “Baku” (1965) kitabında müxtəlif tipologiyalı Bakı tikililərinin inşa edildiyi formaların tarixi üslublarının sadəcə (qotika, barokko, klassisizm və s.) adlarını çəkməklə kifayətlənirdisə, Ş. Fətullayev üslub situasiyasının sistemli təhlilini həyata keçirirdi. O, XIX-XX əsrin əvvəlinin Azərbaycan memarlığında iki: milli-romantik və Avropa üslub istiqamətlərini fərqləndirirdi. Ancaq modern Azərbaycanda yenidən yaradılan başqa Avropa üslublarının arasında itib batmır. Ş. Fətullayev yüzilliklər dönmində memarlıq proseslərində modernə xüsusi rol ayırmışdır. Əvvəla, tədqiqatçı “yerli əhəng daşının konstruktiv və bədii xüsusiyyətlərinin istifadə olunmasından” ibarət olan Bakı moderninin fərqli cəhətlərini müəyyən etmişdir. Bu, modern üslubunun yerli memarlıq inşaat ənənəsi tərəfindən mənimsənildiyini deməyə əsas verir.

İkincisi, və ən vacibi, Ş. Fətullayev Azərbaycan memarlığının sonrakı inkişafını, onun 1920-ci illərdə funksionalizmin təşəkkülünə gətirib çıxarmış rəsonalist təmayüllərini (1, s. 391) məhz modern üslubunun yerli variantının yenilikləri ilə əlaqələndirir. Beləliklə, XIX-XX əsrin əvvəli Azərbaycan memarlığının Ş. Fətullayev tərəfindən aparılmış hərtərəfli tədqiqindən sonra memarşünaslığın iki geniş tədqiqat sahəsi – mediəvistika və sovetologiya bir-biri ilə yaxınlaşdı. Kifayət qədər inamla demək olar ki, bu sahələrin birləşməyini və Azərbaycan memarlığının xronoloji cəhətdən müfəssəl tarixini yaratmağı çətinləşdirən XIX əsrə qədər və sonra memarlıq proseslərinin tipoloji və üslub müxtəlifliyi idi. Hələ 1950-ci illərdə nəzərdə tutulan elmi proqramın həyata keçirilməsində müsbət dəyişiklik Ş. Fətullayevin xidmətidir.

Ş. Fətullayevin elmi istedadı xüsusidən ümumiyyə doğru ardıcıl irəliləyişi, geniş ümumiləşmələr çıxarmaq qabiliyyətidir. Hamı bilir və xatırlayır ki, onun

elmi fəaliyyəti yaşayış evlərinin tipologiyasının öyrənilməsindən başlamış, Bakı memarlığının tədqiqi səviyyəsində davam etmiş, sonra XIX-XX əsrin əvvəlində memarlıq və şəhərsalma proseslərinin ümumiləşdirilməsinə gəlib çıxmışdır, son iki onillik isə İranın türk sülaləsi Qacarlar dövrü memarlığının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Başqa sözlə desək, alimin fikri evdən şəhər və ölkəyə, bütövlükdə etnos və mədəniyyətə doğru yönəlmişdir. Şərəfli yubileyi ərəfəsində professor Ş. Fətullayev öz oxucularını “Bakının memarlıq ensiklopediyası” (2013) və “Abşeron memarlığı” (2013) kitablarının çox gözəl nəşri ilə sevindirdi. Bu kitablardan sonuncuda o, tarixi mədəni qanunauyğunluqlar səviyyəsinə qalxaraq növbəti ümumiləşdirmə edir. Müəllif qeyd edir ki, Abşeronun memarlıq abidələri Səlcuqlar dövrünün, “Şirvanşahlar sülaləsi (XI-XV əsrlər), Səfəvilər (XVI-XVIII əsrlər), Bakı xanları və kapitalizm dövrünün” estetik dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini əks etdirir (4, s.8).

Yubilyar şübhəsiz elmi-təşkilatı istedad sahibidir. Uzun illərdir ki, o, AMEA-nın Memarlıq və şəhərsalma nəzəriyyəsi və tarixi şöbəsinə rəhbərlik edir, 1988-1993-cü illərdə isə İnstitutun direktoru olmuşdur. Bu dövrdə Ş. Fətullayevin təşəbbüsü ilə ilk dəfə Ümumittifaq, sonra isə Beynəlxalq “Yaxın və Orta Şərq memarlığı və incəsənəti” elmi konfransı keçirilmişdir. O, həmçinin Şərq ölkələri Beynəlxalq memarlığı akademiyasının (ŞÖBMA) təşəbbüskarı olmuşdur, bu günə qədər onun prezidentidir.

Ş. Fətullayevin rəssamlıq istedadı, onun memarlıq rəsmləri barədə xüsusi danışmaq lazımdır. Ş. Fətullayevin qrafik vərəqləri memarlıq abidələrində elə cəhətləri görməyə imkan verir ki, onları nəinki foto, hətta bəzən əyani, bilavasitə qavrayış belə ifadə etmir. Müəllif çox vaxt qəfil bir rakurs seçir, bəzən isə adi nəzər nöqtəsindən açılan mənzərəni tamamilə başqa cür görür. Bu, hər şeydən əvvəl, İçəri şəhər rəsmlərinə aiddir. Məsələn, “Buxara” karvansarasının (XV əsr) Qız qalasına açılan baştacının təsviri. Elə bir yer ki, hər bir bakılı həm isti, həm də yağmurlu gündə dəfələrlə buradan keçib. Müəllif qədim şəhərin bu guşəsini məhz günəşli, işıq-kölgə təzadının xüsusilə kəskin qavranıldığı bir gündə görmüşdür. Hər iki abidə sanki bütöv bir tam, tarixi mühitin monolit bir fraqmentidir. Burada Ş. Fətullayev obrazın xüsusi monumentallığına formaların son dərəcə ümumiləşdirilməsinə nail olmuşdur. Sənətşünas C. Novruzova Ş. Fətullayevin qrafikasına səciyyəyləndirərək haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, “rəsm naturanı öyrənməyin bir üsulu kimi onun yaradıcılığında böyük yer tutur” (3,s.5)

Fikrimizcə, Ş. Fətullayevin orta əsr memarlıq abidələrinin təsviri xüsusilə uğurludur. Onlarda onun rəssamlıq istedadı tam mənada açılır, o bir rəssam

kimi izafi detallaşmadan çəkinir və obrazın monumental səslənməsinə nail olur. Dediklərimiz Şirvanşahlar sarayının ümumi görünüşünə və saray məscidinə, Abşeronun bir sıra abidələrinin təsvirinə, həmçinin orta əsr xarici ölkə memarlığının rəsmlərinə də aiddir. Bunlardan Təbrizdəki Sahib-ül-Əmr məscidinin fasadını, Səmərqənddə Teymurun türbəsini, İranda Babək qalasını (VIII-IX əsrlər) qeyd edə bilərik. “Adi xəttlər Şamil Fətullayevin rəsmlərində plastik güc kəsb edir: qələmi sıxarkən o, həcm, məkan, maddilik və ağırlıq ifadə edir. Bəzən o, həcmə, qabarıqlığa nail olmaq üçün diaqonal və çarpaz cizgiləmədən istifadə edir” (3,s.5). Ş. Fətullayevin memarlıq qrafikasını üsul və üslubuna görə tanımaq olur.

Ş. Fətullayevin bir parlaq keyfiyyəti də var – pedaqoq isdedadı.. O, bu gün Azərbaycan memarlığının tədqiqinə töhfələr vermiş bütöv bir memar tədqiqatçılar dəstəsi yetişdirilmişdir. O, həmişə gənclərin əhatəsindədir, öz təcrübə və biliklərini onlarla bölüşür. Bu işdə ona növbəti bir istedad – hekayəçi istedadı, və əlbəttə ki, gözəl bir yumor hissi kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX – начала XX века. – Л., 1986.
2. Фатуллаев Ш.С. Архитектура Азербайджана XIX – начала XX веков. Автореф. дисс... докт. архитектуры. – Б., 1979.
3. Новрузова Дж. Архитектурные рисунки. Шамиль Фатуллаев-Фигаров. – Б., 2005.
4. Фатуллаев-Фигаров Ш.С. Зодчество Апшерона. – Б., 2013.

Аçar sözlər: elmi istedad, Azərbaycan memarlığı, XIX –XX əsrin əvvəli dövrü, memarlıq rəsmləri, elmi varislik.

Эртегин Саламзаде (Азербайджан)

Научный талант Шамиля Фатуллаева

Член-корреспондент НАН Азербайджана, доктор архитектуры, профессор Шамиль Фатуллаев принадлежит к старейшему поколению исследователей зодчества Азербайджана. Он отличается талантом неутомимого исследователя, организатора научного процесса, педагога и воспитателя молодого поколения ученых. Особую страницу творчества

Ш.Фатуллаева составляет талант художника, отразившийся в его архитектурных рисунках.

Ключевые слова: научный талант, архитектура Азербайджана, период XIX – начала XX в., архитектурные рисунки, научная преемственность.

Artegin Salamzade (Azerbaijan)

Shamil Fatullayev's scientific talent

Corresponding member of NASA, doctor of architecture, professor Shamil Fatullayev belongs to the oldest generation of researchers of Azerbaijan architecture. He is notable for the talent of tireless researcher, organizer of scientific process, pedagogue and educator of the young generation of scientists. A special page of Sh. Fatullayev's creation is his talent of the artist reflected in his architectural drawings.

Key words: scientific talent, Azerbaijan architecture, the period of the XIX-early XX c., architectural drawings, scientific succession.